

Foreign Experience on the Use of Cash-Free Account Forms and Possibilities of Using it in Practice in Uzbekistan

Normamatov Ikhtiyar Bakhtiyarovich 1

Аннотация.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш бўйича хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятларининг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Мақолада Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш бўйича хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятлари билан боғлиқ бўлган муаммолар аниқланган ва уларни ҳал қилишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тижорат банки, нақд пулсиз ҳисоб-китоб, ҳужжатлаштирилган аккредитив, чек, тўлов топшириқномаси, ликвидлилик, , тўлов мажбурияти, банк кафолати

1 Senior Lecturer of Department of Innovative Economics at Karshi Institute of Engineering and Economics

Кириш. Бир қатор тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларда нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини такомиллаштириш борасида катта тажриба тўпланган.

АҚШда нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари орқали тўловларни амалга ошириш тартиби Ягона тижорат кодекси (Unified Commercial Code) билан тартибга солинади. Мазкур Кодексга кўра, улар қуйидаги тўрт белгига эга бўлишлари керак:

- улар маъсул шахснинг имзоси мавжуд бўлган ёзма ҳужжат ҳисобланади;
- унда маълум миқдордаги суммани тўлаш бўйича сўзсиз буйруқ ёки ваъда акс этади;
- тўлов ҳужжатда кўрсатилган шахсни ёки ҳужжатни тақдим этувчининг фойдасига амалга оширилади;
- тўлов талаб бўйича ёки маълум санага амалга оширилади¹.

АҚШ амалиётида чеклар ва ҳужжатлаштирилган аккредитивлардан нисбатан кенг фойдаланилади.

АҚШ Автоматик клиринг палатасида чеклар бўйича тўловларни амалга ошириш қуйидаги тартибга эга:

- тўловни олувчи тўлов ташаббускорига пул маблағини унинг ҳисобрақамига ўтказишга рухсат беради;
- тўлов ташаббускори тўлов тўғрисидаги маълумотни банк орқали Автоматик клиринг палатасининг операторига жўнатади;
- клиринг палатасининг оператори маълумотни таҳрир қилади ва тўловларни тартибга солиш учун янги ҳужжатни шакллантиради ва уни қабул пунктига жўнатади;
- қабул пункти тўлов сўровномасини банкка жўнатади;
- Автоматик клиринг палатаси оператори ҳисоб-китобни амалга оширади².

1.1-жадвал

АҚШнинг Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакциялар сони ва суммаси³

Тўловларнинг таркиби	Йиллар					2020 йилда 2016 йилга нисбатан ўзгариши, %
	2016	2017	2018	2019	2020	
Трансакциялар сони, минг дона	148	152	158	167	184	124,2
	142	649	430	650	010	
Трансакциялар суммаси, млрд. АҚШ доллари	766	740	716	695	840	109,6
	961	096	211	835	483	

1.1-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2016-2020 йилларда АҚШнинг Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган

¹Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – С. 143

²Bradford T., Matt Davies, Weiner E. Payment Systems. – Fed. Kansas City, 2003.

³ Жадвал муаллиф томонидан www.federalreserve.gov сайти (АҚШ Федерал захира тизими) маълумотлари асосида тузилган.

трансакциялар сони ўсиш тенденциясига эга бўлган.

1.1-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2016-2019 йилларда АҚШнинг Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакциялар суммаси пасайиш тенденциясига эга бўлган. Бу эса, мазкур даврда Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакцияларнинг умумий сонидан йирик тўловларнинг сонини ошганлиги билан изоҳланади.

1.1-жадвал маълумотларидан кўринадики, АҚШнинг Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакцияларнинг сони ва суммаси 2020 йилда 2016 йилга нисбатан сезиларли даражада ошган. Бу эса, нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини такомиллаштириш нуктаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. АҚШ банклари амалиётида ҳужжатлаштирилган аккредитивларнинг энг кенг қўлланиладиган шакли стэндбай аккредитиви бўлиб, аккредитивларнинг қопланган шакли қўлланилмайди.

Молиявий назоратчининг 1977 йилдаги низомига кўра, “банкларнинг тўлов бўйича мажбурияти фақат ҳужжатлар ёки тратталар тақдим этилганда юзага келади, аккредитивда кўзда тутилганидек, банклар битимлар бўйича юзага келадиган баҳсларга ёки буйруқ берувчи ва бенефициар ўртасида юзага келадиган юридик баҳсларга аралашмаслиги керак”⁴.

Стэнд-бай аккредитивлари орқали қуйидаги тўловлар қафолатланади:

*тақдим қилиниши билан тўланиши лозим бўлган векселлар бўйича тўловлар;

*банк кредитларини қайтариш;

*етказиб берилган товарларнинг пулини тўлаш;

*кўрсатилган хизматларнинг пулини тўлаш.

Таҳлил ва натижалар. Стэнд-бай аккредитиви бошқа аккредитивлардан фарқли ўларок, тўловни таъминлашнинг мослашувчан ва универсал инструменти ҳисобланади. Масалан, стэнд-бай аккредитив инкассо ва тўлов топшириқномалари билан ҳисоблашишда экспортёр учун тўловнинг қўшимча таъминоти сифатида ишлатилиши мумкин.

Шунингдек, стэнд-бай аккредитиви экспортёр томонидан ташқи савдо шартномалари шартлари бажарилмаганда импортёр томонидан олдиндан тўланган суммани, ташқи савдо шартномасида кўзда тутилган жарималарни қайтаришни таъминлашда қўлланилиши мумкин.

Стэнд-бай аккредитиви бўйича банклар томонидан тўлов бенефициар томонидан тратта тақдим қилинганда ёки буйруқ берувчи тўловни амалга оширмаганлигини тасдиқловчи махсус ҳужжатлар тақдим қилинганда амалга оширилади. Бунда банк тақдим этилган ҳужжатларнинг тўғрилигини текшириши шарт эмас.

Стэнд-бай аккредитивлар UCP-600 қоидасига (Ҳужжатлаштирилган аккредитивлар бўйича халқаро умумлаштирилган қоидалар ва удумлар) бўйсунди.

⁴ Gable, Law & Policy Internal. Business 1980. – 915 p.

УСР-600 коидасига кўра:

*стэнд-бай аккредитивда банк томонидан тўлов фақат тўловчи тўловга ноқобил бўлиб қолганида амалга оширилади;

*стэнд-бай аккредитивлари таъминланмаган кредитлар ҳисобланади;

*стэнд-бай аккредитив бўйича тўлов амалга ошиши учун бенефициар аризадор (апликант) тўловни амалга оширмаганлигини тасдиқловчи ҳужжатни тақдим қилиши керак⁵.

Таъкидлаш жоизки, АҚШ амалиётида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг инкассо шаклидан кенг фойдаланилади. Бунда инкассонинг ҳар иккала туридан фойдаланилади:

*соф инкассо;

*ҳужжатли инкассо.

АҚШ амалиётида қўлланилаётган инкассо шакли Инкассо бўйича умумлаштирилган коидаларга (URC) бўйсунди.

URCга кўра:

*соф инкассода фақат тўлов ҳужжатлари банклар томонидан инкассога қабул қилинади;

*ҳужжатли инкассода фақат тижорат ҳужжатлари ёки тижорат ҳужжатлари тўлов ҳужжатлари билан биргаликда инкассога қабул қилинади;

*инкассода сотувчининг банки ҳам, тўловчининг банки ҳам тўлов юзасидан кафил ҳисобланмайди;

*инкассода ҳужжатлар акцептга қарши ва ҳужжатлар тўловга қарши тўлов шартлари қўлланилади;

*инкассода тижорат банклари товар ҳужжатларини тўғри расмийлаштирилганлигини текшириш мажбуриятига эга эмас. Улар фақат олинган ҳужжатларни инкассо топшириқномасида кўрсатилган ҳужжатларга мос келишини текширишади;

*инкассо қилувчи банкка қуйидаги вазифалар юкланган:

- ҳужжатларни текшириш;
- олинган кўрсатмаларнинг мувофиқлиги ва ишончилигини текшириш;
- ремитент-банкка ҳужжатларни олинганлигини тасдиқлаш;
- ремитент-банкнинг кўрсатмаларидаги ноаниқликлар бўйича сўров жўнатиш;
- тўловчини инкассо шартларидан хабардор қилиш;
- инкассо шартлари бажарилгунга қадар ҳужжатларни ўзида сақлаб туриш;
- тўловчининг топшириғига асосан тўловни ўз вақтида амалга ошириш⁶.

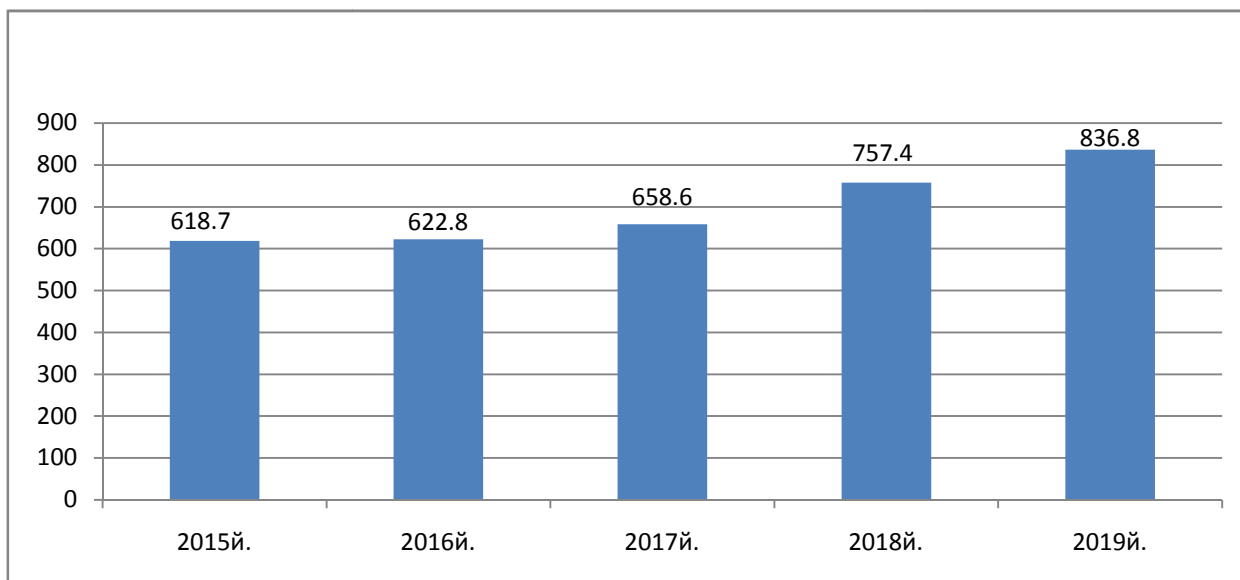
АҚШда тижорат векселлари муомаласини ривожланганлиги соф инкассодан фойдаланиш кўламини кенгайтириш имконини беради. Айниқса, ўтказма тижорат векселларидан (тратта) фойдаланиш кўламини кенг.

⁵ Uniform Custom sand Practice for Documentary Credits. ICC.Publication № 600. – Paris 1 Jule 2017. – 56 p.

⁶ Uniformed Rules for Collection. ICC. Publication № 500. www.iccw.org.

Гарчи, нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг инкассо шаклида банкларнинг тўлов юзасидан кафолати бўлмаса-да, ушбу шакл тўловчини тўловни ўз вақтида амалга оширишга мажбур қилади. Бунинг сабаби шундаки, тўлов амалга оширилмагунга қадар банк тўлов ҳужжатларини тўловчига бермайди. Бу эса, тўловчини товарни портда, темир йўл станциясида ёки божхона омборларида туриб қолганлиги учун катта микдорда жарима тўлашига сабаб бўлиши мумкин.

Биз қуйида Россия Федерациясининг нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини таҳлил қиламиз ва унинг ўзига хос хусусиятларига баҳо берамиз.

1.1-расм. Россия Федерациясида тижорат банклари мижозларининг нақд пулсиз тўловлари ҳажми⁷, трлн. сўм

1.1-расм маълумотларидан кўринадикки, 2015-2019 йилларда Россия Федерациясида тижорат банкларининг мижозлари томонидан амалга оширилган нақд пулсиз тўловлар ҳажмини ўсиш тенденцияси кузатилган. Бу эса, мазкур даврда Россияда ЯИМ ҳажмининг ўсганлиги билан изоҳланади. Россияда ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати сўнгги йилларда қуйидагича бўлди:

*2016 йилда – 0,3 %;

*2017 йилда – 1,8 %;

*2018 йилда – 2,5 %;

*2019 йилда – 1,3 %⁸.

ЯИМнинг ўсиш суръатларини кузатилиши корхона ва ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган нақд пулсиз тўловлар ҳажмининг ошишига олиб келади. Чунки, товарлар ва хизматлар ҳажмининг ошиши уларга хизмат қиладиган пуллар ҳажмини ошишига олиб келади.

⁷Расм муаллиф томонидан www.cbr.ru сайти (Годовой отчет Банка России) маълумотлари асосида тузилган.

⁸ Российская экономика в 2019 году. Тенденции и перспективы. (С. 22). www.ierp.ru (Е.Гайдар номидаги иқтисодий сиёсат институти).

Таъкидлаш жоизки, коронавирус пандемияси бутун дунёда хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимини кескин заифлашувига олиб келди. Бу эса, уларнинг маҳсулотларни сотишдан ва хизматлар кўрсатишдан олинган тушумларининг кескин камайиб кетганлиги билан изоҳланади.

Коронавируск пандемиясининг кенг тарқалиши натижасида дунё мамлакатларида кўпчилик компаниялар, биринчи навбатда, авиакомпаниялар, транспорт ва туризм соҳасидаги бизнес субъектлари, меҳмонхоналар, ноозик-овқат истеъмол товарлари чакана савдоси, умумий овқатланиш корхоналари ва бошқа хизмат кўрсатувчи ташкилотлар зарар кўрди⁹.

Bloomberg нашри баҳоларига кўра, дунё бўйича пандемия сабабли кўрилган зарарлари миқдори ҳозирнинг ўзида 5 трлн. АҚШ долларига етди. Жаҳон савдо ташкилотининг маълумотларига бўйича дунёнинг савдо ҳажми 2020 йилда йилда 30 фоизга қисқаради. АҚШнинг Федерал захира тизимининг маълум қилишича, мамлакатда саноат ишлаб чиқариши март ойида 5,4 фоизга тушиб кетган, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 5,5 фоизга пасайган, бу 1946 йил январдан кейинги энг кучли пасайиш бўлган¹⁰.

Хулоса ва таклифлар. Коронавирус пандемиясининг юқорида қайд этилган оқибатлари нақд пулсиз ҳисоб-китоблар амалиётига нисбатан салбий таъсир кўрсатди.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини такомиллаштириш борасидаги илғор хориж тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш натижалари кўрсатдики:

- тараққий этган мамлакатларда нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида комплекс фойдаланишни йўлга қўйилганлиги ва банкларнинг ликвидлигини таъминланганлиги нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмининг барқарор ўсиш суръатларини таъминлашда муҳим ўрин тутади;
- 2016-2020 йилларда АҚШнинг Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакциялар ҳажмининг ўсганлиги, Fedwire тўлов тизими орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари воситасида амалга оширилган трансакцияларнинг сони ва суммасини 2020 йилда 2016 йилга нисбатан сезиларли даражада ошганлиги нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини такомиллаштириш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади;
- АҚШ банклари амалиётида ҳужжатлаштирилган аккредитивларнинг энг қўлланиладиган шакли стэнд-бай аккредитиви бўлиб, аккредитивларнинг қопланган шакли қўлланилмайди;
- АҚШ амалиётида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг инкассо шаклининг ҳар иккала туридан – соф инкассо ва ҳужжатли инкассодан кенг фойдаланилади;
- 2015-2019 йилларда Россия Федерациясида тижорат банклари мижозларининг кредитли узатмалари миқдорининг ўсиш тенденциясини кузатилганлиги ва мазкур узатмалар миқдорини 2019 йилда 2015 йилга нисбатан сезиларли даражада ошганлиги

⁹ Додиев Ф.У. Пост пандемия шароитида банклар инвестиция фаолиятини ривожлантириш//Молия ва банк иши. – Тошкент, 2020. – №2. – Б. 36.

¹⁰ Тошматов Ш.А. Коронавирус пандемиясининг жаҳон иқтисодиётига таъсири ва уни Ўзбекистонда жиловлашда солиқ имтиёзларининг аҳамияти//Молия ва банк иши. – Тошкент, 2020. – №2. – Б. 422.

ушбу даврда тўлов топширикномалари ва ҳужжатлаштирилган аккредитивлар воситасида амалга оширилган тўловларнинг ўсиш суръатларига эга бўлганлиги билан изоҳланади;

- Россия Федерациясида 2015-2019 йилларда тижорат банклари мижозларининг дебетли узатмалари миқдорини жуда кичик бўлганлиги тўлов талабномаси ва инкассо воситасида амалга оширилган тўловлар ҳажмининг мазкур даврда кичик салмоққа эга бўлганлиги билан изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – № 6 (766).
2. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.:ЛЕЛАНД, 2019 – С.148-149.
3. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. 2020. (Б. 195)//www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси).
4. Косой А.М. Платежный оборот: исследования и рекомендации. Монография. – М.: КНОРУС, 2012. – С. 31-32.
5. Прокофьев А.В, Татьянников В.А., Прокофьева. Новые инструменты безналичных расчетов: специальные банковские счета//Известия Байкальского государственного университета. – Иркутск, 2017. – №3. – С. 411-418.
6. Алимардонов И.М. Кичик бизнес субъектларини кредитлашнинг услубий ва амалий асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. дисс. автореф. – Тошкент, 2018 – Б.28.
7. www.federalreserve.gov сайти (АҚШ Федерал захира тизими) маълумотлари.
8. www.cbr.ru сайти (Годовой отчет Банка России) маълумотлари.
9. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2020 йил 15 февралдаги 3/12-сонли “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 13 апрелда 3229-рақам билан рўйхатдан ўтказилган)//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2020 й., 10/20/3229/0455-сон, 07.09.2020 й., 10/20/3229-1/1259-сон.
11. Тўлов тизими. www.cbu.uz (Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки).